

І. Я. Кавалёва

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь
e-mail: inru@rambler.ru*

МАТЫВАВАНАСЦЬ І ІДЫЯМАТЫЧНАСЦЬ ЯК УЛАСЦІВАСЦІ СКЛАДАНАГА СЛОВА

У артыкуле акрэсліваюцца паняцці матываванасці і ідыяматычнасці як уласцівасці слова. Прапануюцца крытэрыі вызначэння ступені матываванасці складанага слова і яе тыпалогія. Даецца кароткая характарыстыка вылучаных тыпаў і прыводзяцца адпаведныя прыклады складаных слоў з твораў беларускай мастацкай літаратуры.

Ключавыя словы: матываванасць; ідыяматычнасць; складанае слова; кампанент складанага слова; лексічнае значэнне; сэнсавае прырашчэнне.

И. Е. Ковалёва

*Белорусский государственный университет
Минск, Республика Беларусь
e-mail: inru@rambler.ru*

МОТИВИРОВАННОСТЬ И ИДИОМАТИЧНОСТЬ КАК СВОЙСТВА СЛОЖНОГО СЛОВА

В статье представлены определения понятий мотивированности и идиоматичности как свойств слова. Предлагаются критерии определения степени мотивированности сложного слова и ее типология. Дается краткая характеристика установленных типов и приводятся соответствующие примеры сложных слов из произведений белорусской художественной литературы.

Ключевые слова: мотивированность; идиоматичность; сложное слово; компонент сложного слова; лексическое значение; смысловое приращение.

I. Y. Kovalyova

*Belarusian State University
Minsk, Republic of Belarus
e-mail: inru@rambler.ru*

MOTIVATION AND IDIOMATICITY AS PROPERTIES OF A COMPOUND WORD

The article provides the concepts of motivation and idiomaticity as properties of a word. The criteria for determining a degree of a compound word motivation and its typology are offered. Their brief description and relevant examples from the texts of Belarusian fiction are provided.

Key words: motivation; idiomaticity; compound word; constituent of a compound word; lexical meaning; additional meaning.

Адной з актуальных проблем сучаснай лінгвістыкі застаецца праблема матываванасці і ідыяматычнасці моўных знакаў у сувязі з вызначэннем іх семантыкі. Заўвага С. Ульмана ў дачыненні да матываванасці слоўных знакаў, на нашу думку, не страціла сваёй актуальнасці і на сучасным этапе: «Вопрос о мотивированных и немотивированных словах уже несколько десятилетий ждет своего разрешения в лингвистике» [1, с. 23].

Да праблемы матываванасці моўнага знака звярталіся яшчэ антычныя мысліцелі (Платон, Лукрэцій і інш.). Вывучэнне матываванасці моўнага знака атрымала далейшае сваё развіццё ў работах Ф. дэ Сасюра пры разглядзе праблемы адвольнасці знака [2, с. 165], А. А. Патабні ў кантэксте распрацоўкі тэорыі ўнутранай формы слова [3], якая ўзыходзіць да канцэпцыі В. фон Гумбальдта аб унутранай форме мовы [4, с. 100-126], а пазней знайшла адлюстраванне і ў работах іншых лінгвістаў [5, с. 147-187]. Упершыню ролю матывавальнага слова ў фарміраванні семантыкі матываванага падкрэсліў Р. В. Вінакур: «... значение слов с производной основой всегда определимо посредством ссылки на значение соответствующей первичной основы...» [6, с. 421].

Актыўна вывучалася прырода матываванасці вытворнага слова многімі мовазнаўцамі (Н. Н. Амосава, Н. Д. Аруцюнава, У. Р. Гак, А. А. Земская, Т. С. Кагаткова, Т. Р. Кіях, А. С. Кубракова, У. У. Лапацін, К. А. Ляўкоўская, А. І. Маісееў, А. І. Смірніцкі, М. Д. Сцяпанав, І. С. Улуханаў, З. А. Харытончык, Т. Шыпан, І. А. Шыршоў, Н. А. Янко-Трыніцкая і інш.). Першае сістэматызаванае апісанне тэорыі матываванасці было распрацавана і працягвае вывучацца прадстаўнікамі Томскай лінгвістычнай школы (В. І. Блінова, М. Д. Голеў, Л. А. Араева, А. А. Юрына, А. Д. Адзілава, М. М. Янцэнецкая і інш.).

Абагульняючы вынікі даследаванняў матываванасці ў лінгвістычнай літаратуры, можна канстатаваць, што існуе некалькі дэфініцый данага паняцця. У залежнасці ад тыпу матываванасць кваліфікуецца як «абумоўленасць значэння вытворнага слова значэннем слова, ад якога яно ўтворана» [7, с. 121], «вывадзімасць значэння матываванага (вытворнага) слова ад значэння матывавальнага (утваральнага) слова» [8, с. 14], «структурна-семантычная ўласцівасць слова, якая дазваляе ўсвядоміць абумоўленасць сувязі яго гучання і значэння на падставе суаднесенасці з моўнай або пазамоўнай рэчаіснасцю» [8, с. 19].

Працэс страты словам матываванасці, страты ўнутранай формы сведчыць аб пераходзе слоўнай адзінкі ў разрад адвольных знакаў, якія характарызуюцца ідыяматычнасцю.

Пад ідыяматычнасцю разумеецца «уласцінасць адзінак мовы <...>, якая заключаецца ў нераскладальнасці іх значэнняў на значэнні адзінак, якія вычляняюцца ў іх фармальнай будове, і адпаведна ў незвадзімасці значэння цэлага да значэння частак у данай іх структурна-семантычнай сувязі» [9, с. 145]. Заснавальнікам вучэння ідыяматычнасці з'яўляецца В. У. Вінаградаў. У адносінах да фразеалагічных адзінак ідыяматычнасць значэння кваліфікавалася В. У. Вінаградавым як «невывадзімасць значэнняў цэлага з кампанентаў». З паняццем ідыяматычнасць звязана паняцце «сэнсавай цэласнасці» (М. М. Шанскі, А. М. Бабкін). Грунтоўную характарыстыку паняцце ідыяматычнасці атрымала ў работах М. В. Панова, дзе гэта асаблівасць значэння кваліфікуецца таксама як «фразеалагічнасць» семантыкі [10]. М. В. Паноў падкрэсліваў, што «Сочетания в языке могут быть фразеологическими, в этом случае целое (т. е. это сочетание) семантически не равно составляющим. Значение целого уже, более конкретизовано, чем то значение, которое обусловлено составляющими» [11, с. 233]. Тэрмін «фразеалагічнасць» ужывае і В. П. Ермакова [12]. Агульнай рысай даных азначэнняў ідыяматычнасці з'яўляецца незвадзімасць значэння вытворнага слова да значэнняў яго складаючых частак.

Матываванасць і ідыяматычнасць, на нашу думку, неразрыўныя і ўзаемаабумоўленыя паняцці. Ступень ідыяматычнасці вытворнага слова залежыць ад аб'ёму захавання лексічнага значэння ўтваральных адзінак. Чым менш ступень матываванасці, тым вышэй ступень ідыяматычнасці вытворнага слова. Паводле вызначэння М. Д. Голева «Ступень ідыяматычнасці адваротна прапарцыянальна ступені матываванасці; чым слабей матывавана лексічная адзінка, тым мацней яе ідыяматычнасць». [13, с. 158]

Аднак, як сведчыць аналіз лінгвістычнай літаратуры, такія ўласцінасці, як матываванасць і ідыяматычнасць вытворнага слова, разглядалася ў кантэксце апісання словаўтварэння ўвогуле і больш падрабязнае асвятленне атрымалі пры апісанні афіксальных дэрыватаў. Пытанне аб матываванасці і ідыяматычнасці складанага слова не разглядалася ў такім аб'ёме. Праблема матываванасці / ідыяматычнасці кампазітаў вывучалася ў большай ступені германістамі (М. Д. Сцяпанав, I. Barz, W. Fleischer, Th. Schippan і інш.).

Актуальнай застаецца праблема матываванасці і ідыяматычнасці складаных слоў у беларускім мовазнаўстве. У сувязі з гэтым, мэтай нашага даследавання з'яўляецца ўстанаўленне тыпаў матываванасці беларускіх складаных слоў (кампазітаў), адабраных намі з твораў мастацкай літаратуры.

Як вядома, складанае слова ўяўляе сабой вытворную адзінку і, адпаведна, таксама характарызуецца такімі ўласцінасцямі, як матываванасць і

ідыяматычнасць. Ступень матываванасці складанага слова, як мы лічым, залежыць ад ступені аддаленасці лексічнага значэння кампазіта ад лексічных значэнняў складаючых яго кампанентаў [14, с. 64]. Чым больш лексічнае значэнне кампанентаў захавалася ў лексічным значэнні кампазіта, тым вышэй ступень яго матываванасці.

У выніку праведзенага аналізу намі былі вылучаны 3 тыпы матываванасці беларускіх складаных слоў.

1. Высокая ступень матываванасці характэрна для кампазітаў, лексічнае значэнне якіх захоўвае агульнамоўныя значэнні (як прамыя, так і пераносныя) складаючых кампанентаў або іх пэўных лексіка-семантычных варыянтаў. У такіх кампазітах адлюстраваны матывавальныя прыметы складаючых кампанентаў, якія аб'яднаны паміж сабой па адытыўнаму або прэдыкатыўнаму прынцыпу. Як правіла, гэта структурныя адзінкі тыпу «слова+слова» (назоўнікі, дзеясловы), «аснова+слова» (прыметнікі, прыслоўі), параўн.: *аддаляцца-меншаць, бадзёра-ваяўнічы, гукаць-шукаць, доўгай, жыць-хавацца, задзьмуць-зазлаваць, кол-падпорок, пацешна-шчабятлівы, сад-яслі, скептычна-насмеілівы*. Паміж кампанентамі многіх з іх можна назіраць сінанімічныя адносіны: *акушэр-гінеколаг, бытур, выклікваць-вымаўляць, гадаць-меркаваць, Гасподзь-Бог, закаціцца-знікнуць, каляіны-сляды, полымя-пажар, сум-туга, шэст-палка*; родавідавныя адносіны: *арэхі-свістуны, вучоны-атамшчык, дом-мураванка, католік-селянін, ліляя-гарлачык, сын-падлетак, шапка-кучомка, ягада-рабіна*; азначальныя адносіны: *асілкі-хлопцы, ашмётка-падушка, горад-герой, сом-гігант* і інш.

Высокая ступень матываванасці характэрна для складаных назоўнікаў з кампанентам-онімам: *Антанюк-старэйшы, Бяроза-рака, Васіль-сусед, Захарыха-знахарка, Князь-возера, Міця-ляснік, Хоня-гарэза* і інш.; лексічных адзінак, утвораных пры дапамозе скарачэння, паколькі іх структурная будова дазваляе атрымаць усю неабходную інфармацыю моўнага знака: *аргвывады, асобаддзел, ветурач, калгасны, камсамольскі, начытаба, райбальніца, санчасць, сельсавецкі, філфак* і інш.

Уласцівасцямі поўнаасцю матываваных кампазітаў валодаюць складаныя назоўнікі з другім кампанентам – парадкавым або колькасным лічэбнікам: *гадзіна-другая, год-два, дзесятак-другі, месяц-другі, тыдзень-два, тыдзень-другі* і інш. Да поўнаасцю матываваных складанняў адносяцца прыметнікі-зрашчэнні: *доўгачаканая вясна, лёгкадаступнае каханне, малазнаёмы чалавек, маласуцяшальны дыягназ*. А таксама складаныя прыметнікі, якія змяшчаюць розныя па якасці прыметы, несумяшчальныя як у прадметна-лагічным, сэнсавым, так і ў дыстрыбутыўным або валентнасным планах: *бялява-малады туман, важна-маўклівы чалавек, дрыготка-цёплы палец, спустошана-абыякавы выгляд, хвалююча-*

аранжавыя гронкі рабіны, цудоўна-паэтычная дзяўчына, шапатліва-гарачае мора.

Па аналогіі са складанасастаўнымі прыметнікамі да поўнаасцю матываваных адзінак адносяцца складанасастаўныя прыслоўі аказіянальнага характару, якія абазначаюць складаную прымету пры аб'яднанні як блізкіх па сэнсу адзінак, параўн.: *гучна-раскаціста зарагатаць, роздумна-засяроджана паглыбіцца ў сябе, упарта-напружана думаць*, так і несумяшчальных у сэнсавым плане, параўн.: *надаедна-пуста бурчэла ў жываце, пагрозліва-холодна паводзіць сябе і інш.*

Да ліку поўнаасцю матываваных складанняў належаць і рэдуплікаты, якія захоўваюць значэнні абодвух кампанентаў, але пры гэтым атрымліваюць аўгментатыўнае значэнне 'вельмі': *вялікі-вялікі цяжар, доўгі-доўгі цягнік, цудна-цудоўная далячынь; даўно-даўно, заўтра-паслязаўтра, перш-наперш; давай-давай, лічыць-лічыць, чакаць-чакаць.*

Як правіла, лексічныя адзінкі з высокай ступенню матываванасці ўяўляюць сабой незафіксаваныя ў лексікаграфічных крыніцах аказіянальныя ўтварэнні і ў вялікай ступені характарызуюцца свабоднай утваральнасцю ў маўленні.

2. Сярэдня ступень матываванасці ўласціва кампазітам, якія часткова захавалі значэнні складаючых кампанентаў і / або характарызуюцца далучэннем дапаўняльнага сэнсу.

Частковая страта значэння кампанента назіраецца ў выпадку семантычнага зруху (метанімізацыі, пераносу па функцыі або метафарызацыі). Пры гэтым другі кампанент захоўвае сваё асноўнае значэнне, параўн.: *асоба-міф, бары-акіяны, комін-шкілет, лапы-галіны.*

Кампазіт змяшчае ў сабе матывавальныя прыметы абодвух кампанентаў, але, як сцвярджае В. П. Ермакова, значэнне такіх кампазітаў не роўнае простае суме значэнняў кампанентаў, а таму складанне атрымлівае дапаўняльны сэнс – *сэнсавае прырашчэнне* [12, с. 6]. Як здаецца, сэнсавае прырашчэнне можна назіраць пры далучэнні словаўтваральнага фарманта ў працэсе афіксацыі: *агульнаславянскі, баса-нож, белалычны, іншасвет, немнагаслоўна, самасеечка, чырвонаармейка.*

Сярэдня ступень матываванасці характэрна, як мы мяркуем, для канверсіваў і ўнівербаў. Іх кампаненты захоўваюць празрыстую структуру і матывавальныя прыметы, але назіраюцца якасныя змены ў працэсе іх утварэння. Параўн.: *ваеннапалонны, касалапы [мядзведзь], мараходнае [вучылішча], нафтапераапрацоўчы [завод], цёмна-русы [чалавек]; аднапакаеўка, дзесяцігодка, самаволка, трохстволка, трыццацьчацвёрка.*

Сэнсавае прырашчэнне набываюць складаныя прыметнікі-колераабазначэнні ('інтэнсіўнасць', 'адценне', 'змешаны колер', 'чаргаванне колераў' і да т.п.), параўн.: *агніста-зялёныя струмені, бела-блакітныя лодкі, жаўтлява-сівыя вусы, зялёна-сіва-карычневае спляценне сасновага голя; прыметнікі з кампанентам-лічэбнікам* ('прымета прадмета па колькасці'), параўн.: *аднаруч, адначасова, першадрукар, трохлінейны, тысячагоддзе, чатырохсотгадовы*; а таксама прыметнікі са значэннем 'які мае дачыненне да краіны, яе жыхароў', параўн.: *англа-французскія саюзнікі, беларуска-літоўскае войска, нямецка-польска-беларускі рогат, угра-фінская мова; Аршанска-Магілёўская раўніна, Дняпроўска-Бугскі канал, Лібава-Роменская чыгунка, Тройца-Сергіеўская лаўра.*

На падставе праведзенага аналізу можна канстатаваць, што сярэдняя ступень матываванасці ўласціва кампазітам, якія атрымліваюць прырашчэнне сэнсу за кошт словаўтваральнага значэння і семантычных зрухаў.

3. Нізкую ступень матываванасці або ідыяматычнасць дэманструюць складаныя адзінкі, значэнні кампанентаў якіх поўнасцю пераасэнсаваны і значэнне якіх не роўна суме значэнняў складаючых кампанентаў.

Неабходна адзначыць, што складанні з уласцівай ім ідыяматычнасцю прадстаўлены невялікай колькасцю. Нізкую ступень матываванасці дэманструюць, па-першае, утварэнні з зацяжнёнай структурнай будовай, якія на сучасным этапе ўспрымаюцца як аднакаранёвыя адзінкі: *абібок, багадзельня, галадранец, праваслаўе* і інш. Па-другое, утварэнні з празрыстай структурнай будовай, але з зацяжнёнай семантыкай: імёны-натурфакты: *белакапытнік, верхаводка, казадой, чырвананёрка*; абазначэнні асоб з мэтай вылучэння іх знешніх і ўнутраных якасцей: *беларучка, ветрагон, галаварэз, дармаед, шыбайгалава*; фразеалагічныя адзінкі: *тары-бары, шахер-махер, шуры-муры*; народна-паэтычныя ўтварэнні: *буяры-гусары, гуска-дружка, Канёк-Гарбунок, Сарока-белабока* і да т. п.

Ідыяматызаваныя кампазіты найбольш шырока прадстаўлены сярод назоўнікаў. У прааналізаваным намі моўным матэрыяле адзінкавыя прыклады выяўлены сярод дзеясловаў, прыметнікаў і прыслоўяў: *блаславіць, зубаскаліць, ліхаманіць, блізарукая дзяўчына, велікодная яйка, верагодная песня, летанісны факт; відавочна, мімаволі, молад-зелена, хрыстом-богам.*

Нізкая ступень матываванасці складаных слоў сведчыць аб іх марфалагічнай нечляннасці ў сэнсе вылучэння шматкаранёвасці на сучасным этапе і высокай ступені дэсемантызацыі кампанентаў, якая садзейнічае невывадзімасці значэння цэлай адзінкі з сумы значэнняў складаючых кампанентаў.

Назіраецца заканамернасць функцыявання складаных слоў ад ступені іх матываванасці. Поўнаасцю матываваных кампазіты, як правіла, уяўляюць сабой незафіксаваныя ў лекікаграфічных крыніцах аказіянальныя ўтварэнні і ў вялікай ступені характарызуюцца свабоднай утваральнасцю ў маўленні.

Вялікая колькасць словаўтваральных мадэлей са сваёй структурай і семантыкай дазваляе ўтвараць разнастайныя часткова матываваныя складанні. У сувязі з гэтым абсалютная большасць кампазітаў данага тыпу характарызуецца ўзнаўляльнасцю і таму найчасцей пераходзіць у склад кадыфікаваных адзінак, у моўны фонд.

Ідыяматызаваныя кампазіты з тыповай для іх нізкай ступенню матываванасці кваліфікуюцца як устойлівыя і ўзнаўляльныя, і таму, за выключэннем некаторых адзінак, яны ўвайшлі ў моўны фонд беларускай мовы.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Ульман Ст.* Дескриптивная семантика и лингвистическая типология / Ст. Ульман // Новое в лингвистике : сб. ст. / сост., ред. и вступ. ст. В. А. Звегинцева. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 17–44.
2. *Соссюр Ф.* Труды по языкознанию / Ф. Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
3. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – Москва : Лабиринт, 2007. – 248 с.
4. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт; пер. с нем. яз. под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили. – 2. изд. – М. : Прогресс, 2000. – 396 [1] с.
5. Языковая номинация : общие вопросы / отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
6. *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку / проф. Г. О. Винокур ; предисл. С. Бархударова ; Акад. наук СССР, Отд-ние литературы и языка. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 419–442.
7. Исследования по грамматике русского языка. 4 : сборник статей / отв. ред. Э. И. Коротяева. – Л., 1963. – Вып. 68, № 322. – 197 с.
8. *Блинова О. И.* Явление мотивации слов : лексикологический аспект / О. И. Блинова. – Изд. 3-е. – М. : URSS Либроком, 2011. – 208 с.
9. *Телия В. Н.*: Идиоматичность / В. Н. Телия // Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Российская энциклопедия ; Дрофа, 1997. – С. 145.
10. *Панов М. В.* О слове как единице языка / М. В. Панов // Труды по общему языкознанию и русскому языку : в 2 т. / под ред. Е. А. Земской, С. М. Кузьминой. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – С. 51–87.
11. *Панов М. В.* О наложении морфем / М. В. Панов // Труды по общему языкознанию и русскому языку : в 2 т. / под ред. Е. А. Земской, С. М. Кузьминой. – М. : Языки славянской культуры, 2007. – Т. 2. – С. 233–241.

12. *Ермакова О. П.*: Лексические значения производных слов в русском языке / О. П. Ермакова. – М. : Рус. яз., 1984. – 151 с.
13. *Голев Н. Д.* Динамический аспект лексической мотивации / Н. Д. Голев; под ред. О. И. Блиновой; Алт. гос. ун-т. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. – 249 с.
14. *Кавалёва І. Я.* Тыпалогія беларускіх кампазітаў-назоўнікаў паводле ступені іх матываванасці / І. Я. Кавалёва // *Slavica Nitriensia : časopis pre výskum slovanských flológií* / ed.: prof. PhDr. Jana Sokolová [et al.]. – Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2018. – Ročník 7, Vol. 2. – P. 61–77.